

Șansele de supraviețuire ale vitraliilor istorice din Transilvania

Éva Mester

Scurt istoric

Fiecare operă de artă valorează – din punct de vedere estetic și material – atât cât putem păstra din ea pentru urmași. Valoarea unor opere nu se exprimă în bani; aceasta este definită de deosebita lor importanță istorică și însemnătate spirituală. În această categorie pot fi incluse și ferestrele simple, cu împărțire geometrică, fără decor. În privința ferestrelor medievale de pe teritoriul Ungariei istorice, printre care existau și vitralii ornamentate, deținem informații din documente scrise și dări de seamă de epocă. În urma distrugerilor produse de războaie, acestea au dispărut cu desăvârșire nu numai din catedrale, cât și din biserici sătești, din palate regale sau castele din provincie. Vestigiile arheologice fragmentare oferă cercetătorilor un număr redus de reperi istorice și implicit un cadru limitat pentru orientare și comparații în domeniu. Începând cu epoca renașterii, a scăzut treptat interesul pentru vitralii. Interioarele fastuoase ale renașterii târzii și ale barocului, cu picturi iluzioniste reprezentând bolta cerului și mulțimile de sfinți, cu picturi murale dinamice și altare aurite, exclud pretențiile pentru vitralii colorate. Treptat, culorile își pierd intensitatea, tonurile devin palide, estompate, decorurile se simplifică. Necesitățile sunt impuse de ambianța arhitecturală dintotdeauna și preferințele estetice ale vremii.

Închiderea golurilor ferestrelor, excluderea frigului și accesul luminii au fost mereu aspirații reale, oportune ale oamenilor. În clădirile primăriilor, în cetăți și în case de locuit, vezica de bou a fost înlocuită treptat cu sticla, începând din secolul al XV-lea.¹ Panourile puteau fi confecționate din unități mici, de exemplu din ochiuri de vitraliu (discuri de sticlă, în germană: Butzenscheibe), sau din sticlă plată. Elementele erau asamblate în rame de lemn, demontabile. În cazul unor deschideri și tâmplării uniformizate, aceste panouri de fereastră puteau fi mutate dintr-o clădire în alta, conform pretențiilor proprietarului, în lăzi cu sertare, confecționate special pentru acest scop. Construirea unor ferestre din panouri de sticlă plată, a fost mai dificilă. Sticla realizată prin suflare a fost mai fragilă, prezentând deseori tensiuni. Mai ușoară s-a dovedit a fi îmbucățirea pieselor de dimensiuni mari și asamblarea panourilor din elemente geometrice mai mici, tăiate cu șabloane. În lipsa unor panouri de sticlă de dimensiuni mari, cu grosimea necesară și de calitate bună, suficient de rezistente pentru a acoperi

o deschidere întreagă pe termen lung, în toată Europa s-au răspândit ferestrele cu subdiviziuni. Formele cele mai frecvente erau – și în Bazinul Carpatic – romburi, hexagonul (formă de fagure) și dreptunghiul. Aceste elemente, ale căror margini se terminau în linie dreaptă, au fost asamblate prin șine rigide, cu conținut ridicat de cositor. Din forme identice sau din ornamente compuse din varietatea diferitelor motive de bază, s-au obținut piese foarte durabile, precum panourile compuse din elemente de formă rotundă (discuri). Ochiurile de sticlă erau asamblate prin rețele de șine din plumb, care se potriveau remarcabil pentru alăturarea exactă a elementelor arcuite (rotunde) cu cele terminate în linie dreaptă; conținutul ridicat de plumb a condus însă la vătămarea mai ușoară a acestor suprafețe. Meșteșugul sticlăriei se putea practica și în provincie. Repararea ferestrelor a fost efectuată de sticlari ambulanți (vitripar, Glaser).² Plumbul topit, casant, putea fi transportat ușor sub formă de suluri. În fiecare hută, glăjerie, se obțineau produse de sticlă cu proprietăți diferite, deoarece calitatea sticlei este influențată în mod decisiv de compoziția materialelor de bază folosite la procesul de topire. Cel mai important component a fost nisipul, care, datorită greutateii, a fost procurat de regulă dintr-o carieră apropiată. Cele mai multe tipuri de nisip conțin impurități sub formă de oxizi de fier, în cantități diferite; proporțional cu acestea se modifică caracterele fundamentale ale sticlei: transparența, claritatea culorilor și durabilitatea.³ Cu ajutorul analizelor nano-tehnologice se pot stabili exact componentele nisipului folosit la topire, care, la rândul lor, oferă indicii pentru identificarea carierei din care provine nisipul. Pe baza metodelor de analiză comparativă se pot trage concluzii privind datarea și locul de fabricație a sticlei. Șinele de metal poartă de asemenea informații importante: compoziția lor, plumbul, cositorul și materialele de sudură, ce au caracteristici individuale, specifice anumitor ateliere. Însușind datele și rezultatele, ele pot contura caracteristicile specifice atelierelor de sticlărie, active în anumite teritorii.

Urmările schimbărilor ideologice din secolul al XIX-lea și celor din trecutul apropiat

În a doua parte a secolului al XIX-lea, în epoca istoricismului și a eclecticismului, ferestrele cu împărțire geome-

¹ H. Gyürky 1998.

² H. Gyürky 1998.

³ Mester 1997.

trică simplă au fost schimbate în bisericile catolice din centrul Bazinului Carpatic (inclusiv în Partium și în Transilvania), cu vitralii narative, conform curentelor contemporane și gustului european. Bisericile comunităților protestante, cu o aparență simplă, fără decorații, păstrează deseori fundațiile și zidurile edificiilor romanice; aici s-au păstrat mai multe ferestre vechi cu împărțire geometrică, confecționate din sticlă incoloră, împreună cu șinele metalice și ramele de lemn originale. Acestea au servit comunitatea timp de secole și au protejat-o de frig și ploi, transmițând informații importante privind realizările tehnologice și pregătirea meșterilor vechi. Aceste componente bisericesti au supraviețuit reformelor politice și culturale ale secolului al XIX-lea, războaielor mondiale, nevoilor și dificultăților următoarelor decenii zbuciumate, dar și noilor curente ideologice.

Schimbarea regimului politic și aderarea la Uniunea Europeană, a adus noi concepte, idei, dar și pretenții, fapt care a accelerat evenimentele. Tendințele privind restaurarea clădirilor s-au dezvoltat înainte de formarea și educarea specialiștilor în domeniu. Forumurile din Transilvania, orientate către protecția monumentelor istorice, au avut ca scop umplerea acestor lacune. Alături de rezolvarea problemelor arhitecturale, atenția s-a orientat și către importanța protejării componentelor artistice și a decorațiilor arhitectonice. S-au lansat diferite cursuri de formare a specialiștilor în domeniul reabilitării monumentelor istorice și în paralel a debutat și formarea restauratorilor. Tavanele casetate pictate, empoarele, coronamentele de amvon, stranele și băncile, precum și picturile murale medievale păstrate deseori în mai multe straturi suprapuse sub văruielile ulterioare, sunt conservate și restaurate conform normelor și cerințelor internaționale. Importanța vitraliilor fără decorații, uneori vătămate și prezentând lipsuri, dar fiind vechi de mai multe secole, a fost recunoscută de puțini specialiști, arhitecți activi în domeniul reabilitării monumentelor istorice; foarte puțini au atras atenția asupra importanței păstrării acestor componente.⁴ În 1990, în timpul schimbării regimului politic, se păstrau încă aproape în fiecare biserică vechile ferestre cu vitralii. În zilele noastre regăsim doar o fracțiune din acel ansamblu, în locurile în care întârzie restaurarea edificiului. Este foarte urgentă abordarea unor atitudini comune între specialiști și proprietarii de monumente istorice, liderii Bisericilor și preoții locali, privind protejarea și salvarea valorilor din biserici. Colaborarea eficientă dintre ei influențează în mod hotărâtor șansele de păstrare a vitraliilor istorice din Transilvania, succesul restaurării autentice prin păstrarea materialelor originale și a tehnicilor de montare, respectiv înlocuirea, reconstrucția ferestrelor pierdute, pe baza analogiilor.

Efectele modei asupra vitraliilor istorice

Șansele de supraviețuire sunt greu de apreciat. Dacă luăm în considerare cei 25 de ani petrecuți de la revoluția din România și evenimentele din acești ani, în comparație cu schimbările survenite anterior, pe parcursul a 300 sau eventual 400 de ani, pierderile sunt imense. Ferestrele vechi, purtând însemne specifice, sunt sacrificate de cele mai multe ori datorită aspirațiilor de a se conforma la noul gust al vremii. În Transilvania și în Partium, dar și în Ungaria, ferestrele istorice sunt schimbate fără documentare prealabilă, iar aceste fapte pot fi comise fără urmări. În unele cazuri am obținut rezultate bune, de care am putut fi mândri până în trecutul apropiat. În zilele noastre se produc schimbări, care declanșează nemulțumirea și protestul justificat al specialiștilor, dar fără rezultate considerabile. În anumite cazuri, în lipsa cunoștințelor necesare, lideri bisericesti, politici sau financiari, personalități cu responsabilitate, iau decizii contradictorii privind soarta operelor de artă, valoarea lor artistică, istorică sau financiară. Aceste dispoziții sunt deseori incompatibile cu recomandările și așteptările internaționale și se pot opune acestora. Ca urmare, opera de artă sau ansamblul de opere de artă poate suferi vătămări sau poate fi chiar distrus; ambianța arhitecturală privată de valori, capătă o nouă semnificație. Monumentele și operele de artă întruchipează valori naționale; risipirea lor nu poate fi justificată prin exemple străine negative, dar nici prin aspirațiile agresive ale arhitecților cu pregătire profesională lacunară. În rândurile următoare prezentăm – din punctul de vedere al supraviețuirii vitraliilor – reconstrucția unui monument istoric, care a declanșat multe contradicții. Astfel va fi probabil mai clar fenomenul, care a condus la distrugerea ferestrelor fără decorații în unele biserici mai modeste din Bazinul Carpatic.

Abația Benedictină din Pannonhalma este considerată atât de literatura de specialitate cât și de opinia publică, parte organică a istoriei noastre naționale, a patrimoniului arhitectural și mobil. În urma unor secole de istorie zbuciumată, au fost demarate reabilitarea ansamblului și construcții de mare anvergură în primele decenii ale secolului al XIX-lea; în acel timp au existat specialiști cu pregătire profesională adecvată și suport financiar și tehnic, necesar pentru restaurarea patrimoniului arhitectural ecleziastic. Mai târziu, în perioada istoricismului, edificiul reabilitat din punct de vedere arhitectural, a fost înzestrat, decorat cu picturi murale și vitralii, concepute conform unui plan iconografic unitar, formând un ansamblu armonios (*foto 1*).

Picturile murale au ghidat atenția privitorului către corul bisericii, unde în spatele fastuosului altar cu baldachin, în capătul axei longitudinale a bisericii, strălucea impozantul vitraliu care a determinat atmosfera întregului interior. Rozasa de dimensiuni foarte mari îl reprezenta pe Sfântul Martin; biserica poartă hramul sfântului născut la Szombathely, în Ungaria, înfățișat într-un ornat fastuos. Cultul Sfântului Martin a fost mereu însemnat în țară (*foto 2*).

⁴ Mester 1994.

Vitraliul de dimensiuni mari a fost un ornament definitoriu al interiorului bisericii abațiale timp de un secol și jumătate; fiind executat cu o deosebită pricepere, se păstra fără vătămări sau exfolieri. În ciuda acestor fapte, cu prilejul modificărilor recente ale edificiului, conducerea bisericii și comunitatea călugărilor au decis să renunțe la acest vitraliu valoros, care a fost unul dintre primele opere de acest gen din țară; decizia a fost motivată prin faptul că acest vitraliu deranjează rugăciunea micii comunități de călugări (foto 3).

Vitraliul a fost îndepărtat din locul original și transportat la Budapesta. Datorită dimensiunilor extrem de mari, depozitarea în siguranță este practic imposibilă. Întrebarea este, dacă va supraviețui vitraliul în urma acestor modificări nedorite ori nu. În locul vitraliului au fost montate plăci de alabastru, foarte costisitoare, aduse dintr-un colț îndepărtat al lumii, care sunt improprii caracterului edificiului. Oare care ar fi atitudinea enoriașilor din vestul Europei, din comunități mai înstărite, într-un asemenea caz? Cine își asumă responsabilitatea în fața urmașilor?⁵ Modificarea bisericii abațiale a fost ghidată de principiile modei contemporane, rezultând îndepărtarea vitraliilor, a picturilor murale, a băncilor sculptate și a multor alte componente, piese de mobilier, create de strămoși cu o pricepere și pregătire deosebită. Toate aceste opere, constituind valori naționale, au conținut. Legitimitatea arhitecturii moderne, contemporane este indiscutabilă. În măsura în care construcția nu afectează valorile de patrimoniu, și ideea se materializează sub forma unei clădiri noi, nu se ivesc nelămuriri, contradicții de ordin etic. Decizia este în mâna noastră: manifestăm o atitudine de simpatie sau dispreț față de aceste spații sacrale.

Un exemplu pozitiv privind salvarea valorilor

Există și exemple pozitive privind salvarea vitraliilor. Dispariția ferestrelor Seminarului Teologic din Timișoara a fost catalogată timp îndelungat ca o pierdere extrem de dureroasă. Programul iconografic al vitraliilor s-a axat pe reprezentarea celor opt fericiri, pe baza planurilor elaborate de Nagy Sándor și Kriesch Laura, în atelierul lui Róth Miksa, în 1916 (foto 4). În perioada zbuciumată urmată după dictatul de pace de la Trianon, s-au schimbat funcția și proprietarul clădirii, iar vitraliile s-au pierdut. După revoluție, s-au regăsit în mod neașteptat toate ferestrele. Operele cu o tematică religioasă, aflate în primejdie, au fost atent îndepărtate și împachetate de câțiva binevoitori și ascunse în siguranță pe tribuna orgii. În prezent, cele opt ferestre sunt expuse pe holul Palatului Episcopal din

⁵ La noi nu a fost luată în considerare nici măcar opinia, protestul celor mai renumiți specialiști privind modificările plănuite. În 2014, la expoziția Salonului de Arhitectură, aceste documentele au fost expuse dezbaterii în Műcsarnok (Kunsthalle), Budapesta. Opiniile au ilustrat exact contradicția irezolvabilă dintre poziția specialiștilor și cea a călugărilor.

Timișoara (foto 5). Prin exemplul vitraliilor din Seminarul Teologic din Timișoara, dorim să ilustrăm faptul că printre conducătorii ecleziastici găsim și în zilele noastre personalități care își asumă responsabilitatea pentru ocrotirea valorilor de patrimoniu.

Ferestre cu valoare istorică în moloz

Salvarea ferestrelor din Timișoara este într-adevăr un succes remarcabil; dar să nu uităm faptul că aceste vitralii erau ținute în evidență și respectate și pe plan internațional, datorită creatorilor renumiți și valorii estetice, indiscutabile. În studiul de față aș dori să atrag atenția asupra importanței ferestrelor simple, cu împărțire geometrică, păstrate în anonimitate de multe secole în biserici sătești din provincie. Asemenea piese dispar zi de zi. Cu câțiva ani în urmă am fost martorii oculari ai dispariției unor ferestre cu subîmpărțire în formă de fagure, cu prilejul reabilitării unei cunoscute biserici fortificate secuiești. Ferestrele demontate datorită unor deteriorări, au fost depozitate în biserică, dar la sfârșitul lucrărilor de restaurare, construcție, acestea au ajuns în moloz, probabil datorită neatenției muncitorilor. Din aceste ferestre se păstrează probabil doar acel martor, pe care autoarea l-a desprins de pe una dintre ferestrele abandonate, constând într-o șină metalică și câteva bucăți de sticlă (foto 6).

Și în aceste situații există soluții. Restaurarea ferestrelor poate fi realizată pe baza fotografiilor istorice, cu ajutorul analogiilor și al fragmentelor martor. Spațiul interior al bisericii își poate recăpăta aparența originală prin reconstituirea ferestrelor vechi. În rândul conducerii bisericii și al comunității s-a conturat dorința de a restabili ferestrele vechi în următoarea fază a restaurării monumentului. Precum am amintit și în introducerea acestui studiu, analiza martorilor prin nano-tehnologie poate stabili exact componentele sticlei și ale metalului, care la rândul lor pot oferi indicii concrete privind datarea pieselor și analogii. Aceste detalii constituie date importante din istoria construcției. Panourile de sticlă transparente, probabil vechi de mai multe secole, s-au păstrat până în trecutul apropiat, în ambianța frescelor dateate în anul 1419, reprezentând legenda Sfântului Ladislau. În prezent, în ancadramentele de piatră gotice, sunt introduse panouri de sticlă ornament, nedivizate, transparente și galbene, improprii monumentului (foto 7).

Responsabilitatea specialiștilor implicați în reabilitarea monumentelor istorice este foarte mare. În bisericile medievale, alături de picturi murale existau și goluri de iluminare de epocă. Chiar dacă ferestrele au fost îndepărtate din aceste deschideri datorită deteriorării sau vătămării lor, acestea nu au fost aruncate, deoarece procurarea lor a reprezentat pentru comunități o investiție imensă, în toate timpurile. Nu este surprinzător faptul, că într-un colț ascuns al clădirii, se păstrează și în zilele noastre vechile ferestre cu rame de lemn. Chiar și fragmentele foarte vătămate trebuie păstrate! Acestea pot servi ulterior ca reper

la efectuarea reconstrucțiilor autentice; ferestrele simple, fără decor, constituie părți integrante ale monumentului, la fel ca și picturile murale.

Ferestrele puritane și liturgia

Ferestrele cu decor geometric s-au răspândit în număr mare în bisericile confesiunilor protestante, unde principiul de bază, reflectat și prin zidurile văruite în alb, a fost puritanismul. Soarele a iluminat spațiile interioare în mod natural, fără manipulații, fiind în concordanță cu esența noii credințe. Nu a deranjat evlavia credincioșilor pe parcursul slujbelor, deoarece cel mai important aspect a fost trăirea interioară, personală a credinței. Noile tendințe confesionale au refuzat scenele biblice, narrative de pe vitralii și picturi murale, legate de reprezentarea vieții sfinților din dinastia arpadiană, toate acestea aflându-se în legătură strânsă cu vechea liturghie. Enoriașii au ascuns aceste cicluri de fresce prin tencuirea sau văruierea suprafețelor. Pe durata mai multor secole, pereții nedecorați, simpli au constituit cadrul de desfășurare a liturghiei în aceste biserici.

Efectele negative ale înlocuirii ferestrelor, datorate lipsei educației

Într-o altă biserică medievală din Transilvania, au fost de asemenea înlocuite vechile ferestre confecționate din sticlă incoloră. Acestea au supraviețuit în vecinătatea unor picturi murale medievale frumoase, reprezentând legenda Sfântului Ladislau, legenda Sfintei Margareta și Judecata de Apoi. Picturile peretelui nordic, având o cromatică delicată, au ajuns într-o iluminare stranie prin înlocuirea vechilor ferestre cu subîmpărțire hexagonală, în formă de fagure, vechi de sute de ani, cu ferestre noi, confecționate din cele mai nepretențioase sticle colorate (galben, roz, verde și mov) cu subîmpărțire romboidală. Această disonanță apare și în defavoarea picturilor murale valoroase, scoase la iveală și restaurate recent, conform cerințelor de specialitate. Efectele luminoase deranjante nu permit savurarea armoniei cromatice originale a frescelor. Noile ferestre au fost donate, cu bunăvoință, de o familie emigrată în Germania, cu câțiva ani după revoluție. Ferestrele vechi de dimensiuni mari, aflate în stare de conservare bună, executate pretențios, se păstrează în ultima bancă situată sub tribună; aflate în afara folosinței, depozitate necorespunzător, în câțiva ani aceste ferestre se pot deteriora. Asemenea greșeli ar putea fi remediate prin colaborarea arhitecților competenți și a restauratorilor de vitralii cu liderii bisericești, prin investiții minime; ferestrele restaurate ar putea fi prevăzute cu un strat de sticlă de protecție, conform cerințelor actuale, și remontate în locul lor original. Biserica medievală își poate recăpăta astfel aparența originală și autenticitatea istorică și artistică.

Ferestre originale cu armătură de plumb, păstrate pe tribună

Prima etapă de construcție a bisericii reformate din Daia poate fi datată la sfârșitul secolului al XII-lea, începutul secolului al XIII-lea. Picturile murale de secol XVI, au fost scoase la iveală de Huszka József cu prilejul renovării bisericii din anul 1881. Fragmentele de pictură murală de pe peretele nordic al corului reprezintă scene din legenda Sfintei Margareta, precum și scenele Închinarea Magilor și Judecata de Apoi; pe peretele sudic vedem probabil figura Sfântului Gheorghe. Pictura deosebită de secol XVI de pe bolta corului, sub formă de vrejuri vegetale, păstrată în stare bună, cu o cromatică vie, dominată de verde, ascunde opt steme. Ferestrele de forme și dimensiuni variate, constituie elemente importante ale interiorului. Permit trecerea luminii și sunt indispensabile pentru o viziune cât mai atentă a detaliilor picturilor murale valoroase, pentru perceperea impresiei și înțelegerea mesajului estetic. În corul și în nava bisericii s-au păstrat patru tipuri diferite de fereastră, probabil din etape de construcție diferite. În apropierea tribunei se găsește o fereastră împărțită în șase câmpuri, fără subdiviziuni (*foto 8*). Aceasta imită structurile de tâmplărie mai vechi. Ca formă și dimensiune, seamănă cu cele patru ferestre similare, cu închidere arcuită, probabil vechi de sute de ani, depozitate în prezent pe tribună. Fiecare detaliu al acestor ferestre cu cadru de lemn a fost realizat manual. Ele reflectă pregătirea și cunoștințele meșterilor din zonă; cercevele din lemn de esență tare poartă urma uneltelor de prelucrare, îmbinările ramelor și sudura șinelor de plumb sunt foarte precise, elementele de sticlă sunt tăiate exact la dimensiunile necesare etc. Canaturile de fereastră sunt documente de tehnică autentice ale genului. Sunt specifice atât prin aparență cât și prin execuție (*foto 9*). Ca un detaliu caracteristic, remarcăm traseul închiderii arcuite de la partea superioară. Elementele de lemn ale ramei au fost fixate între ele prin cuie de lemn (*foto 10*). Câmpul ferestrei este divizat în trei registre prin două baghete orizontale. Subdiviziunile sunt compuse din bucăți de sticlă, patrulate, cu dimensiuni identice. Un panou mare se compune din 34 de elemente de sticlă. Aceste piese, cu o grosime de aproximativ 2 mm, au fost asamblate prin șine de plumb late, care asigurau stabilitatea și durabilitatea panoului. În direcție verticală, acestea au fost dublate prin platbande metalice prelucrate prin forjare (*foto 11*). Capelele aplatizate și găurite ale acestora au fost fixate de elementele ramei de lemn prin cuie forjate. Astfel au asigurat stabilitatea structurală a panourilor, evitând deformarea și vătămarea suprafeței. Elementele de sticlă, probabil contemporane cu ramele ferestrelor, se păstrează în stare de conservare foarte bună; cu excepția depunerilor groase de murdărie, se identifică doar câteva lipsuri sau rupturi. Accesoriile metalice prezintă coroziuni minime, ramele nu sunt vătămate (*foto 12*).

Ar fi justificată abordarea posibilității restaurării acestor ferestre, păstrând elementele metalice origina-

le, urmând ca înainte de remontare să fie prevăzute cu o sticlă de protecție, rezultând un panou sandvici. Această intervenție ar fi o adevărată noutate, îmbogățind șirul valorilor de artă decorativă și de reperi tehnologice din biserica reformată din Daia. Investigațiile, analizele comparative și determinarea vârstei, pot oferi date importante privind cercetarea monumentului din punctul de vedere al istoriei artei și al istoriei tehnologiilor de execuție. Ferestrele simple sunt martori expresivi ai istoriei construirii bisericii, păstrarea lor ar oferi un exemplu demn de urmat pentru remontarea și salvarea altor ferestre istorice din bisericile de provincie.

Când schimbarea ferestrelor vechi este justificată

Ferestrele vechi nu trebuie și nu pot fi menținute *in situ* în toate cazurile. În privința supraviețuirii și funcționalității clădirilor, trebuie obținut și menținut – alături de alte aspecte tehnice – și un climat adecvat al spațiilor interioare. Doar astfel pot fi salvate picturile murale, piesele de mobilier sau textilele. Una dintre condițiile îndeplinirii celor menționate mai sus, este optimizarea raporturilor și condițiilor climatice interioare, care se află în legătură strânsă cu problematica tratării golurilor, deschiderilor. Un monument important din Scaunul Mureșului este biserica unitariană din Sânvăsii, ridicată pe zidurile unei biserici romanice de secol XII.⁶ În urma mai multor etape de construcție, edificiul și-a obținut forma actuală la sfârșitul secolului al XV-lea, când corul bisericii a fost decorat cu picturi murale valoroase, descoperite cu prilejul cercetărilor efectuate de Nemes Ödön și Kelemen Lajos în anul 1896. După decapările parțiale, efectuate recent, în anii 2007–2008 s-a realizat conservarea picturilor executate în tehnica mixtă *al secco – al fresco*. Biserica deținea ferestre vechi cu rame de lemn. Cele trei ferestre identice ca dimensiune și formă de pe latura nordică, au fost realizate pe parcursul secolului XX, cu suprafețe vitrate mari și soluții tehnice defectuoase. În acel moment erau accesibile pe piață panouri de sticlă cu grosimea necesară, fără tensiuni. Efectul de fereastră veche a fost sugerat prin aplicarea unei rețele de subdiviziuni din plumb sau din șipci de lemn pe suprafața panoului de sticlă, care imită împărțirea vechilor ferestre. Ramele și elementele de fixare au fost confecționate din materiale diferite, din lemn de esență tare și moale, dobândind procese de îmbătrânire și deformare diferite (*foto 13*). Elementele orizontale și cele verticale au fost fixate între ele prin cuie industriale.

Noile ferestre au fost confecționate prin soluții tehnice și structurale adecvate, păstrând caracteristicile vechilor rame din lemn. Ferestrele vechi au fost depozitate într-o încăpere secundară din biserică. În acest caz, înlocuirea ferestrelor a fost justificată, deoarece ferestrele vechi și-au pierdut funcționalitatea și nu prezentau valoare istorică sau estetică.

⁶ Bakó 2007.

Un exemplu demn de urmat – cu ferestre vechi și fresce medievale

Biserica unitariană din Crăciunel a fost construită în a doua parte a secolului al XIII-lea. Începând cu prima parte a secolului următor, peretele nordic al navei a fost decorat în mai multe etape succesive cu picturi murale, de către artiști talentați, bine educați. Frescele cele mai timpurii, datând din prima parte a secolului al XIV-lea, reprezintă în registrul inferior Nașterea lui Isus, pe Sfânta Elena și Închinarea Regilor Magi. Deasupra lor, un alt registru este consacrat evenimentelor legendei Sfântului Ladislau din bătălia de la Chiraleș (1068), datând de la întorsura secolelor XIV–XV. Scenele se desfășoară în continuu, fără întreruperi, delimitare, pe o suprafață lungă de 12 m și lată de 2 m. Frescele medievale au fost acoperite până în trecutul apropiat de un strat gros de tencuială ulterioară; înlăturarea acesteia și restaurarea picturilor s-a realizat parțial până în zilele noastre. Continuitatea ansamblului, cromatica intensă, paleta variată, bogată și dinamismul reprezentărilor au fost întrerupte de fereastră de dimensiuni mari, practică în zidul nordic în anul 1853; o parte din scenele apropiate au suferit deteriorări și pierderi semnificative, dar în ciuda acestui fapt, programul iconografic original și mesajul artistic și estetic al ansamblului se manifestă cu desăvârșire și în prezent.⁷

În biserică se păstrează, într-un mod exemplar, ferestrele din 1794. Panourile simple, fără decor, cu împărțire hexagonală, sunt montate în cadru de stejar. Păstrarea picturilor murale eliberate de sub tencuiele ulterioare, împreună cu ferestrele originale, constituie un exemplu elocvent și o metodă posibilă pentru menținerea autenticității și a originalității ansamblului. Lipsa generală de fonduri din anii socialismului, a făcut imposibilă derularea restaurărilor de monumente istorice. În cele mai multe biserici s-au păstrat astfel ferestrele vechi de sute de ani, cu gemuri și rame originale, până de curând. Ferestrele nu erau prevăzute cu sticlă de protecție, ceea ce a cauzat pierderi mari de căldură în timpul lunilor de iarnă. După revoluție, când restaurarea bisericilor nu a mai întâmpinat obstacole, s-au schimbat ferestrele vechi, simple, cu altele noi, ermetice; nici nu s-a ivit posibilitatea restaurării celor vechi, dublarea lor cu sticlă de protecție și remontarea în locurile originale. Aceste intervenții au fost susținute și de un concept fals, potrivit căruia ferestrele cu sticlă incoloră, fără decorații, nu reprezintă valori istorice și pot fi îndepărtate fără o documentare prealabilă. Mulți preoți și arhitecți ajung să înțeleagă doar în zilele noastre importanța acestor ferestre originale, care în ciuda faptului că nu poartă decorații, păstrează caracteristicile epocilor în care au fost confecționate. Izolarea termică a ferestrelor vechi este posibilă!

În biserica din Crăciunel se păstrează ferestrele vechi fără modificări. Cele mai timpurii se găsesc pe peretele sudic al navei și în cor; puțin mai târziu, în 1853, a fost

⁷ Lángi–Mihály 2008. pp. 2–13.

practicată fereastra de dimensiuni considerabile, de pe rețele nordic al navei.⁸ Inițial, în acest loc nu exista nici o deschidere. Meșterii nici nu bănuiau existența unor picturi murale de o jumătate de mileniu, sub stratul de tencuială alb și gros. În rama rustică a ferestrei, confecționată din lemn, au fost montate elemente pătrate din sticlă incoloră, cu dimensiuni identice. Ramele ferestrelor de pe latura sudică și cea nordică au fost construite din lemn de stejar și sunt fixate în zidărie prin cârlige și știfturi de lemn. Meșterii de odinioară au executat o lucrare bună, din materiale de bună calitate; structura de lemn nu a suferit vătămări, deformări.

Fereastra de dimensiuni mari, de pe peretele de nord, cu închidere ușor arcuită, este împărțită în trei registre egale prin două baghete horizontale, care au aceeași lățime ca rama însăși. Unitățile mai mici sunt divizate și consolidate la rândul lor în direcție longitudinală și verticală prin alte șipci. O unitate mai mică este compusă din 4 bucăți de sticlă de formă pătrată, panoul fiind alcătuit dintr-un total de 48 de elemente. Nu se identifică lipsuri, doar câteva crăpături. Acestea pot fi reasamblate și lipite cu adeziv invizibil, al cărui indice de refracție este identic cu cel al sticlei. Asemenea adezivi se găsesc și în comerț. Sticlele originale trebuie păstrate (*foto 14*)!

Din partea sudică, nava este iluminată prin trei ferestre lungi, cu închidere arcuită (*foto 15*). Fiecare se compune dintr-un singur panou. Ramele masive de stejar au fost montate din interior; ele nu sunt înzidite, fixarea lor fiind asigurată de cârlige metalice masive (*foto 16*). Panourile sunt împărțite în câte patru câmpuri prin baghete horizontale, cele trei registre superioare fiind asamblate din elemente hexagonale, incolore. Fiecare câmp este consolidat în direcție orizontală cu tije metalice pentru contracararea presiunii exercitate de vânt și împotriva deformărilor superficiale.

Capetele aplatizate ale tijelor sunt fixate de rama de lemn cu ajutorul cuielor metalice, iar pe suprafața panoului acestea sunt prinse de nervurile de plumb prin benzi subțiri de plumb (*foto 17*). Panourile vitrate sunt montate pe partea exterioară a ramei, dar aceasta este acoperită parțial sau total de tencuială. Consolidarea panourilor pe latura exterioară este asigurată printr-o tijă metalică verticală (*foto 18*).

Printre sticlele vechi, unele elemente au devenit puțin opace datorită degradării sticlei. Această transformare este un proces natural care sugerează vechimea sticlei. Depunerile superficiale de murdărie trebuie însă înlăturate din timp în timp, prin procedee mecanice sau chimice, de pe ambele fețe ale sticlei, fără demontarea ferestrei. Numărul suprafețelor mate se va înmulți cu timpul, dar acest fenomen aparține de îmbătrânirea naturală a sticlei. Asemenea caracteristici se regăsesc și la vitraliile medievale. În numeroase țări ale Europei, în Franța, în Germania, aceste tipuri de ferestre sunt păstrate; putem urma și noi exemplele pozitive! Suprafața dreptunghiulară în-

ferioară a ferestrelor de pe latura sudică a fost împărțită în patru triunghiuri dreptunghiulare. Sticlele triunghiulare, montate din interior, au fost fixate cu șipci și cuie metalice. La ferestrele mari se identifică doar lipsuri de dimensiuni mici. Sunt mai multe elemente fracturate pe orizontală, care pot fi lipite cu adeziv invizibil. Numai pe latura sudică a corului, la o fereastră mică, sunt lipsuri parțiale. Toate ferestrele au fost întreținute în mod curent, lipsurile au fost completate. Deteriorarea a fost astfel mai lentă, practic neglijabilă.

Ighișul Nou – valori latente, ferestre medievale uitate

Există situații de excepție, în care se păstrează fragmente de ferestre din perioada anterioară Reformei. În corul bisericii evanghelice din Ighișul Nou, pe pastoforiul sculptat din piatră, este inscripționat anul de execuție 1491. Probabil în aceeași perioadă au fost sculptate ancadramentele de piatră ale ferestrelor cu muluri, din cor, și au fost confecționate geamurile cu armătură de plumb. În fiecare deschizătură din biserică se păstrează, fragmentar, părți vechi cu împărțire geometrică, asamblate din elemente dreptunghiulare sau circulare. În cele trei ancadramente cu muluri din cor găsim sticlă colorată; în celelalte, câmpurile au fost realizate din sticlă incoloră, subțire, de bună calitate, montată în cadru de plumb. În ferestrele din cor cu închidere semicirculară, se păstrează geamurile decorative vechi doar în partea superioară, între mulurile de piatră; pe latura nordică aproape toată suprafața este intactă. În fiecare caz găsim multe elemente sub formă de disc (*Butzenscheibe*).⁹ Majoritatea elementelor de sticlă sunt incolore, printre ele sunt intercalate bucăți colorate, de un galben, roșu, mov sau verde surprinzător de intens. Partea inferioară a ferestrelor a fost probabil distrusă, aceste suprafețe au fost ulterior înzidite. Dimensiunile originale ale ferestrei sunt marcate pe latura exterioară de montantul central al ancadramentului și de glaful ferestrei.¹⁰ În cazul fragmentelor de muluri, pe baza vestigiilor arheologice, se pot identifica anumite asemănări cu motivele romanice și gotice timpurii din Europa Centrală și de Vest (*foto 19*).

Vechimea pieselor este dovedită de unele caracteristici tehnice: trecerile întâmplătoare, observate la nuanțele unui element central mov, topit cu mangan, respectiv inegalitățile elementelor galbene. Aceste imperfecțiuni accidentale au conferit picturalitatea vitraliilor în perioadele istorice. Incluziunile de aer și prelucrarea inegală a suprafeței sunt indicii referitoare la tehnica de execuție. Urme de pictură, conturare sau nuanțare superficială nu se identifică. Tehnica incipientă de topire a sticlei și prelucrarea inexperimentată ne duce cu gândul la o glăjărie

⁸ Lángi–Mihály 2008. p. 2.

⁹ Szabó 2009.

¹⁰ Cu prilejul intervențiilor de restaurare din anii 2014–2015, acestea au fost redeschise, iar lipsurile ferestrelor au fost reconstruite.

de pădure, care putea funcționa chiar în apropiere.¹¹ La topirea sticlei s-a folosit nisip de bună calitate, sticlele incolore sunt clare, au un luciu cristalin; la nici o piesă nu se identifică procesele fenomenului de devitrificare. Ferestrele bisericii au supraviețuit timp de multe secole. Picturile murale de pe peretele nordic al navei, care ocupă suprafețe impresionante, au fost realizate în mai multe etape; dimensiunile bisericii, precum și calitățile deosebite ale frescelor presupun o comunitate de odinioară înstărită. Descoperirea frescelor și a ferestrelor cu aceeași vechime în biserica evanghelică din Ighișul Nou, sugerează cât de multe valori latente, deosebite, se află în regiune și în Transilvania. Istoria zbuciumată, sărăcia și lipsa de informații au ascuns relicvele trecutului.

Circumstanțele supraviețuirii ferestrelor cu valoare istorică

Schimbările radicale intervenite după revoluție, mai târziu după aderarea la Uniunea Europeană, au condus la depopularea satelor. Bisericile abandonate, rămase fără preot și comunitate, au intrat într-un proces rapid de degradare. Primele piese care cedează, sau care sunt vătămate, vandalizate, sunt ferestrele. Jgheburile și burlanele deteriorate nu evacuează apa de precipitații, iar prin învelitorile lacunare încep treptat infiltrațiile de apă, care umezesc pereții crăpați. Astfel unele clădiri s-au prăbușit deja. Unde utilizarea bisericilor a rămas neîntreruptă și există încă o comunitate, au debutat restaurări de monumente din fonduri de la Uniune sau din alte surse. Aceste intervenții, prin cercetările arheologice și de restaurare, aduc la lumina zilei vestigii și valori importante; se descoperă picturi murale tencuite, vărute ulterior, deschizături de ferestre înzidite sau pietre sculptate și acestea devin iarăși vizibile. Conservarea și restaurarea lor este în general dominată de o deosebită precauție și un interes remarcabil din partea specialiștilor. Nu întâmpinăm aceeași atitudine în cazul ferestrelor vechi, care pot fi vătămate, lacunare, cu cadru de plumb deteriorat, fără decorații, puritane, cu subdiviziuni geometrice, cu discuri de sticlă, cu elemente hexagonale, romboidale sau patrulete, prin care pătrunde vântul și ploaia. Aceste piese, în pofida simplității, au supraviețuit timp de secole. Șinele metalice dovedesc o durabilitate deosebită datorită compoziției și execuției pretențioase. Aceste componente, care și-au dobândit pe parcursul veacurilor statutul de opere de artă, transmit informații importante despre etapa de construcție din care datează, precum și despre ateliere și meșteri sticlari. După revoluție, piesele de patrimoniu păstrate au ajuns în pericol. Ferestrele deteriorate demontate și depozitate, se uită și pot sfârși în moloz în urma unor curățenii generale. Astfel putem pierde pentru totdeauna asemenea piese autentice ale patrimoniului mobil.

Importanța cercetării ferestrelor istorice fără decor

Literatura de specialitate autohtonă este datoare cu recunoașterea și abordarea problematicii ferestrelor vechi, fără decor, cu împărțire simplă în formă de rețea, precum și cu lămurirea circumstanțelor executării acestora, a raportului dintre clădire și ferestre, a modalităților de montare, cu studierea degradărilor și deteriorărilor specifice și cu stabilirea unei metodologii de restaurare. Materia de bază, respectiv sticla ferestrelor executate în secolele XIX–XX, precum și compoziția șinelor de plumb, diferă în profunzime față de cele întâlnite la ferestre mai vechi cu două, trei sau chiar patru secole. Întreprinzătorii care se ocupă cu confecționarea cadrelor de plumb, sunt meseriași; de regulă, specialiștii în restaurarea monumentelor istorice apelează la serviciile lor. În fața lor sunt necunoscute normele eticii de restaurare, recunoscute pe plan internațional¹², fapt pentru care nu pot percepe importanța istorică a ferestrelor, iar în privința conceptului de păstrare autentică, sunt nedumeriți. Păstrarea autentică a unei piese se concretizează prin menținerea și conservarea materialelor originale (sticlă și metal), precum și prin perpetuarea tehnicilor de execuție și de montare, originale. Păstrarea, conservarea și restaurarea autentică, ca atare, impune o experiență deosebită și cunoștințe teoretice și practice vaste. Toate momentele unei astfel de restaurări sunt documentate și accesibile, conform cerințelor internaționale. Acest proces este obositor, lung și prea puțin spectaculos. Metodologiile aplicate de meseriași nu impun păstrarea detaliilor pictate, consolidarea și fixarea picturii originale exfoliate sau desprinse; se practică înlăturarea părților vechi și confecționarea, pictarea altor piese noi. Sticlele rupte nu se lipesc, ci se completează cu bucăți noi. Vechile șine de plumb se demontează și se execută un cadru de plumb nou. Se naște astfel o fereastră nouă, spectaculoasă, care nu are legătură cu piesa originală; valoarea estetică și istorică a acesteia nu este autentică. În multe cazuri proprietarul este mulțumit, se bucură pentru o fereastră nouă, cu sticlă și armătură metalică strălucitoare, în loc de un obiect învechit, cu șine patinate, înnegrite. Nu conștientizează faptul că valoarea unei opere de artă scade în mod brutal în urma unei asemenea intervenții, față de o restaurare de specialitate, care păstrează și prezintă vechimea reală a piesei. În urma unei restaurări autentice crește valoarea spirituală a operei de artă, dar se apreciază și existența fizică, palpabilă. Oare cât s-ar fi păstrat din ferestrele, vitraliile catedralelor medievale, dacă detaliile lor ar fi fost înlocuite la fiecare intervenție de renovare? Ernst Bacher, specialist apreciat și recunoscut pe plan internațional în restaurarea vitraliilor, descrie detaliat metodologia conservării elementelor de sticlă. În privința păstrării șinelor de plumb, el afirmă următoarele: "Șinele de plumb originale trebuie păstrate în toate cazurile. Deteriorările lor trebuie completate, remediate. Îmbinările

¹¹ Mészáros 2005.

¹² Carta de la Veneția: <http://documents.tips/download/link/carta-de-la-venetia>

rupte, desprinse trebuie iarăși sudate.”¹³ Nu pomenește de înlocuirea lor. Pledează totodată și în favoarea metodelor de montare originale. Colocviile internaționale – al căror organizator și coordonator a fost – axate pe problematica restaurării vitraliilor și a sticlei, abordează tematic problemele actuale. Rezultatele sunt publicate sistematic în publicații periodice. Astfel fiecare specialist este informat despre modalitățile de intervenție, măsura și posibilitățile de aplicare ale acestora, materialele și accesoriile noi, acceptate pe plan internațional.¹⁴

Impunerea formării profesionale în domeniul protejării și restaurării ferestrelor vechi

Restaurarea corespunzătoare, autentică a picturilor murale medievale din biserici nu este dată în grija meseriașilor zugravi, ci este încredințată unor restauratori cu formare profesională. În cazul restaurării ferestrelor istorice, această cerință nu este atât de clară. Suntem în al douăzeci și patrulea ceas, deoarece pe parcursul reabilitării monumentelor istorice, climatizarea modernă și încălzirea clădirilor constituie deja o cerință firească, care trebuie îndeplinită. Un aspect important al izolării termice este izolarea ușilor și a ferestrelor. Păstrarea ferestrelor istorice, vechi de sute de ani, în concordanță cu îndeplinirea normelor de izolare termică și de siguranță, impune soluții individuale pentru fiecare caz în parte. Este datoria noastră urgentă să obținem colaborarea cu restauratori de specialitate. Astfel, noile sticle termoizolante ar putea fi confecționate ținând cont de caracteristicile, dimensiunea, forma și subdiviziunile panourilor vitrate, restaurate anterior. Există numeroase soluții bune. Câmpurile vechi, asamblate cu noul strat izolator, pot fi tratate ca un panou sandwich. Sticla de protecție exterioară poate fi montată și într-o ramă separată, dacă nu există obstacole de ordin tehnic. Este nevoie de restauratori educați pentru a realiza restaurări de durată, ghidate de principiul autenticității, prin păstrarea tehnicilor de execuție originale (armături de plumb, fixare, montare etc.), perpetuarea importanței istorice și restabilirea valorii estetice a operelor de artă.

Exemple pozitive din străinătate, demne de urmat și inițiative autohtone reușite

În privința protejării ferestrelor simple, fără decor, cu armătură de plumb, găsim numeroase exemple pozitive. În Franța, țara cu cel mai bogat patrimoniu de vitralii din Europa, cele mai simple ferestre cu subdiviziuni geometrice, realizate între secolele XII–XIX, au fost documentate prin relevee, fotografii, desene tehnice și secțiuni, în anii 1960.¹⁵ Și în zilele noastre se acordă o atenție deosebi-

tă păstrării acestora.¹⁶ Noi avem datoria de a păstra și de a transmite generațiilor următoare valorile patrimoniului cultural din ambianța noastră mai strânsă dar și din cea extinsă. Cadrele didactice de la diferite nivele de formare (colegii tehnice, facultăți tehnice, universități) au responsabilitatea de a organiza practici de specialitate, în cadrul cărora să fie cercetate, relevate și documentate, după modelul francez, ferestrele simple păstrate până în prezent; căutând totodată pe tribunele bisericilor, în poduri sau depozite, unde s-ar mai putea redescoperii vestigii, fragmente din panouri vitrate abandonate.

Cunoaștem numeroase exemple bune. Salvarea și restaurarea Casei Inkler din Taljándörög, un conac baroc, a debutat printr-o asociere civilă, cu sprijinul Episcopiei Reformate Tiszántúl (“de dincolo de Tisa”), în cadrul unei practici de specialitate, organizată pentru studenți. Specialiștii din domeniul patrimoniului au considerat importantă nu numai restaurarea bolților baroce, dar și cea a ferestrelor simple, montate în rame de lemn, cu suprafețe divizate. Un alt exemplu autohton pozitiv este activitatea organizației civile Porta Speciosa, care – prin contribuția unor arhitecți specialiști dezinteresați – lansează anual, în rândul elevilor de gimnaziu din instituții cu profil de arhitectură, proiecte și concursuri tematice privind cercetarea și relevarea valorilor patrimoniului construit. Rezultatele sunt dezbătute în cadrul unor conferințe pentru elevi și propagate sub forma unor publicații. Ar fi o tematică de actualitate pentru studenții de la arhitectură și politehnică, alături de relevarea bisericii și a pieselor de mobilier, documentarea ferestrelor cu împărțire simplă, păstrate în bisericile comunităților de diasporă din Transilvania și din Partium. Aceasta ar fi prima etapă în cunoașterea și mai târziu în salvarea valorilor necunoscute, abandonate.

Concluzii – sarcini urgente

Trebuie să acționăm urgent în favoarea protejării ferestrelor și a vitraliilor istorice, care se pierd într-un ritm din ce în ce mai accelerat; în lipsa unei atitudini ferme, pagubele cresc în continuu. În Ungaria nu se mai păstrează ferestre cu împărțire simplă, vechi de sute de ani. Trebuie să ne îndreptăm atenția către teritoriile de peste hotare, care mai rezervă o șansă privind salvarea patrimoniului. În Slovacia deținem experiențe pozitive (*foto 21*). În biserica Sfântul Mihail din Cluj însă, s-au păstrat doar pe zone restrânse ferestrele vechi prelucrate manual, cu împărțire hexagonală, compuse din discuri de sticlă (Butzenscheibe) (*foto 22*). Pe suprafețe mari se găsesc reconstrucții modeste, din elemente de sticlă presată. Situația poate fi catalogată drept catastrofală, din moment ce ferestrele vechi ajung în moloz și în locul lor se montează geamuri comune, nepretențioase, ori sticlele incolore, vechi de sute de ani, sunt înlocuite cu elemente noi, cu o cromatică ordinară, lipsită de bun gust; toate acestea se produc în ambianța

¹³ Bacher 1985; Bacher 1993.

¹⁴ Corpus Vitrearum: <http://www.corpusvitrearum.org>

¹⁵ Panneaux de vitres-vitreux 1996.

¹⁶ Mester 2015.

unei armonii de nuanțe cromatice sensibile, transmisă de frescele medievale. Astăzi încă nu se găsesc persoane responsabile pentru aceste neglijențe. Putem pune capăt acestor distrugerii doar dacă delimităm în mod categoric patrimoniul artistic național – de obiectele fără valoare. Peste câțiva ani, sau câteva decenii, nu vor mai exista obiecte de ocrotit; nu se vor găsi responsabili și valorile sensibile nu vor putea fi recuperate din moloz. Străbătarea, cercetarea bisericilor din pivniță până în pod, rezervă încă șansa descoperirii a numeroase obiecte de artă abandonate, uitate, care ar putea fi conservate, restaurate și transmise generațiilor viitoare.

Trebuie să găsim împreună soluțiile pentru păstrarea și protejarea patrimoniului cultural. Salvarea valorilor din biserici și spații liturgice este datoria noastră, indiferent de apartenența confesională. În această privință este inevitabilă predarea mai intensivă și diferențiată a cunoștințelor din domeniul protecției patrimoniului imobil și mobil pentru studenții teologi, viitorii preoți. Ar fi justificată includerea în planul de învățământ a informațiilor privind cunoașterea și importanța istorico-religioasă a obiectelor de artă aplicată, piese de mobilier, clenodii, obiecte de orfevrărie, textile, cu accent deosebit acordat conștientizării valorii ferestrelor și a vitraliilor. Ar trebui transmisă importanța protejării și păstrării adecvate a bunurilor culturale, precum a procedat pe vremuri episcopul Arnold Ipolyi.¹⁷ În domeniul predării istoriei artei, credem că este foarte importantă însușirea pe o scară mai largă a cunoștințelor practice și teoretice. Astfel, preoții nu ar condamna la dispariție ferestre vechi, fără decorații, doar din pricină că acestea sunt vechi și simple. Considerăm de asemenea de o importanță primară consultarea unor restauratori de sticlă și vitralii, și solicitarea părerii de specialitate din partea lor pe parcursul diferitelor faze de proiectare a restaurării monumentelor istorice. Intervențiile ar trebui proiectate și executate în funcție de propunerile acestor specialiști. Doar astfel putem obține rezultate privind atitudinea preoților față de valorile deținute, respectiv abordarea responsabilă a problematicii. Pentru a obține rezultate și a progresa spre schimbări pozitive, este nevoie de colaborarea și asocierea specialiștilor din toate domeniile. Este inevitabilă educarea și formarea continuă la nivel universitar a arhitecților, istoricilor de artă, restauratorilor, a responsabililor de monumente, precum și a clericilor și a preoților.

BIBLIOGRAFIE

- BAKÓ Mária (2007): Közép-Nyárádmente középkori templomai (*Bisericile medievale din zona de mijloc a Văii Nirajului*), Kolozsvár (*Cluj Napoca*).
- H. GYÜRKY Katalin (1998): Az ablakok üvegezéséről és az ablaküvegfestményekről a középkori Magyarországon (*Despre utilizarea sticlei și pictura pe sticlă la ferestrele din Ungaria, în Evul Mediu*), Budapest

Régiségei (*Antichitățile Budapestei*), XXXII. BTM Budapest.

- BACHER, Ernst (1985): Glasmalerei-Restaurierung – Forschung, Methodik, Praxis. In: Glaskonservierung, Historische Glasfenster und ihre Erhaltung, Internationales Kolloquium, München u. Nürnberg, 29./30. Oktober 1984. Arbeitshefte des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege, 32. München, pp. 34–41.
- BACHER, Ernst (1993): Stained glass, conservation of monumental stained and painted glass. International Scientific Committee, 10th General Assembly ICOSMOS, Central Cultural Fund Publication 123. Colombo, Sri Lanka.
- KELEMEN Lajos (1977): Művészettörténeti tanulmányok I. (*Studii de istoria artei, I.*) Kriterion, Bukarest (*Editura Kriterion, București*).
- KELEMEN Lajos (1982): Művészettörténeti tanulmányok II. (*Studii de istoria artei, II.*) Kriterion, Bukarest (*Editura Kriterion, București*).
- LÁNGI József - MIHÁLY Ferenc (2008): A Homoródkarácsonyfalvi unitárius templom (*Biserica unitariană din Crăciunel*). pp. 2–13.
- MESTER Edit (1997): Középkori üvegek. Visegrád régészeti monográfiái 2. (*Sticle medievale. Monografiile de arheologie ale orașului Visegrád, 2.*) Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma (*Muzeul Mátyás Király al Muzeului Național Maghiar*), Visegrád.
- MESTER Éva (1994): A magyarországi építészeti üvegek műemlékvédelmi, restaurálási problémái (*Problematika protejării și restaurării sticlei arhitecturale din Ungaria*). Budapest, (kézirat / *manuscris*)
- MESTER Éva (2012): Az Ipolyi gyűjtemény üvegfestményeinek restaurálása / *Restaurarea vitraliilor colecției Ipolyi*. In: ISIS, Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 12 / *Revista Restauratorilor Maghiari din Transilvania 12*. Haáz Rezső Múzeum / *Muzeul Haáz Rezső*, Székelyudvarhely / *Odorheiu Secuiesc*, pp. 78–90 / 154–164.
- MESTER Éva (2015): Egyszerű geometrikus alosztású ablakok, védelmük és megőrzésük fontossága / *Ferestre cu subdivizare simplă geometrică – importanța protejării și păstrării acestora*. In: ISIS, Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 15 / *Revista Restauratorilor Maghiari din Transilvania 15*. Haáz Rezső Múzeum / *Muzeul Haáz Rezső*. Székelyudvarhely / *Odorheiu Secuiesc*, pp. 55-61. / 99–104.
- MÉSZÁROS Orsolya (2005): Visegrád XV. századi üvegműhelye (*Atelierul de sticlărie de secol XV al orașului Visegrád*). Magyar Múzeumok (*Muzee Maghiare*) 2005/3. pp. 41-44.
- PANNEAUX de vitres-vitraux. Mises en plomb, XIIe-XI-Xe siècles. Centre de Recherches sur les Monuments Historiques, 1996.
- SZABÓ Judit (1987): Restoration of a lead-lined glass window fragment recovered from a 14th c. Excavation. In: ICOM Committee for Conservation: 8th Triennial Meeting, Sydney, Australia, 6-11 September,

¹⁷ Mester 2012.

1987. Preprints, Getty Conservation Institute, pp. 1097-1109.

Velencei Karta / *Carta de la Veneția* (1964): http://www.icomos.hu/data/documents/velencei_charta_1964. (accesat în data de: 28. 08. 2016.) <http://documents.tips/download/link/carta-de-la-venetia> (accesat în data de: 28. 08. 2016.)

Éva Mester DLA

artist sticlă

restaurator, decorat cu premiul Ferenczy Noémi specialist în domeniul protecției patrimoniului

Tel: +36-70-211-3297

E-mail: mester.eva.11@gmail.com

LISTA FOTOGRAFIILOR

- Foto 1.* Proiectul de restaurare al bisericii abațiale, din 1865, elaborat de Stornó Ferenc cel Bătrân.
- Foto 2.* Proiecte, elaborate la scară, pentru rozariul de dimensiuni mari și cele trei ferestre, realizate de Stornó Ferenc cel Bătrân, în 1896, la Sopron.
- Foto 3.* Interiorul neutralizat al bisericii, în prezent, cu fereastra "orbită". A fost demontat chiar și baldachinul altarului.
- Foto 4.* Semnăturile indică exact cine și în ce măsură a participat la lucrări.
- Foto 5.* "Ferice cei cu inima curată, căci ei vor vedea pe Dumnezeu". Vitraliu cu Sfântul Alois de Gonzaga.
- Foto 6.* Fragment martor dintr-o fereastră a bisericii, recuperat din moloz.

Foto 7.

În locul ferestrelor cu subdiviziuni hexagonale (în formă de fagure), astăzi vedem sticlă modestă, tip ornament.

Foto 8.

Fereastră cu ramă de lemn în nava bisericii reformate din Daia și cele patru ferestre cu ramă de lemn, cu armătură de plumb, depozitate pe tribună.

Foto 9.

Fereastră cu ramă de lemn în nava bisericii reformate din Daia și cele patru ferestre cu ramă de lemn și armătură de plumb, depozitate pe tribună.

Foto 10.

Îmbinarea elementelor ramei.

Foto 11.

Platbandele au fost montate în fața șinelor de plumb și au fost fixate de rame prin cuie.

Foto 12.

Treimea superioară a unei ferestre.

Foto 13.

Ramele confecționate din diferite esențe s-au vătămat în mod diferențiat.

Foto 14.

Fereastra imensă practică în peretele de nord.

Foto 15.

Una dintre ferestrele de pe latura sudică, accesibilă de pe tribună.

Foto 16.

Ramele sunt susținute de cârligele fixate în zidărie.

Foto 17.

Platbandă de consolidare, fixată de ramă.

Foto 18.

Consolidări interioare și exterioare.

Foto 19.

Comparație de elemente geometrice. Detaliu înainte de restaurare.

Foto 20.

Element colorat cu mangan. Detaliu înainte de restaurare.

Foto 21.

Ancadrament de fereastră cu muluri dintr-o biserică gotică din Slovacia de astăzi, cu împărțire în câmpuri hexagonale (în formă de fagure).

Foto 22.

În locul sticlelor originale au fost montate elemente din sticlă presată, comercială.

Traducere: Erzséber Szász